

Олена Адаменко

АНАЛІЗ СЕМАНТИЧНОГО СПЕКТРА НАЗВ ПУБЛІКАЦІЙ І ДИСЕРТАЦІЙ З ПРОБЛЕМ ДИДАКТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Важливою складовою педагогічної науки є теорія навчання – дидактика. Окремі питання історії розвитку дидактики в Україні в другій половині ХХ століття розглядалися в роботах А. Алексюка, Я. Бурлаки, С. Гончаренка, В. Курила, В. Лозової, В. Онищука, О. Попової, О. Савченко, М. Ярмаченка та інших. Мета даної статті – здійснити наукометричний аналіз семантичного спектра назв публікацій і дисертацій з проблем дидактики другої половини ХХ століття й узагальнити його результати у вигляді кількості різноманітних термінів, які науковці й педагогі-практики використовували в назвах своїх публікацій і дисертацій в той чи інший період часу.

Мовний матеріал – терміни, дескриптори (збільшення кількості одних і зменшення кількості інших, поява нових термінів тощо) – являє собою «лексичне відображення» тих процесів, які відбуваються в науковій парадигмі в той чи інший період [2–7 та ін.], тому під час дослідження нами було проаналізовано понад 1600 назв дисертацій, монографій, статей з теорії навчання другої половини ХХ століття [1, с. 16]. Терміни,

які науковці та освітяни-практики використовували в назвах своїх дидактичних публікацій і дисертацій в цей час, ми розподілили за групами дидактичних понять, які ці терміни відбивають. При формулюванні висновків за результатами аналізу назв публікацій і дисертацій ми брали до уваги не лише сам факт застосування того чи іншого терміну, а й інтенсивність (частоту) його використання в назвах робіт.

У таблиці 1 наведено узагальнені кількісні дані про поширеність у другій половині ХХ століття в назвах публікацій і дисертацій з дидактики термінів, які відносяться до тієї чи іншої групи дидактичних понять. В останньому рядку цієї таблиці наведено загальну кількість робіт, назви яких аналізувалися. Така інформація необхідна для того, щоб мати уявлення про відносну частоту використання певних термінів.

У 50-ті роки ХХ століття науковці й педагогі-практики використали в назвах своїх публікацій і дисертацій, присвячених дидактичним проблемам, 126 різноманітних термінів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість термінів, уживаних у назвах публікацій і дисертацій з дидактики в другій половині ХХ століття (за групами дидактичних понять)

Групи понять	Роки				
	50-ті	60-ті	70-ті	80-ті	90-ті
Загальнодидактичні поняття	13	35	42	67	66
Принципи навчання та вимоги до навчання	2	8	9	15	13
Завдання навчання	31	51	84	84	113
Зміст навчання	3	4	10	21	45
Методи та прийоми навчання	11	34	43	49	35
Засоби навчання	10	31	25	31	20
Форми і види навчання	14	17	20	44	40
Структура уроку	4	7	4	5	3
Групи учнів	4	5	5	5	17
Типи шкіл та їх підструктури	6	7	7	9	21
Підвищення ефективності навчання	11	9	13	24	5
Поняття, пов'язані з діяльністю вчителя	5	6	11	8	25
З досвіду навчання	1	1	1	0	0
Комп'ютеризація навчання	0	0	0	0	14
Інші	11	4	11	14	11
Разом	126	219	285	376	428
Кількість автентичних джерел, назви яких аналізувалися	169	244	308	388	529

Характер цих термінів свідчить про переважно практичну спрямованість публікацій 50-х років – коло термінів, які відбивають поняття, пов'язані з теоретичними засадами дидактики, було дуже обмеженим.

У назвах робіт їх автори майже не використовували терміни, пов'язані з закономірностями, принципами навчання. Незначною була і кількість термінів, які характеризували зміст навчання. Широким було коло термінів, які відбивають поняття, пов'язані з завданнями навчання (31 одиниця), але частота використання в назвах публікацій кожного з цих видів завдань була незначною, що свідчить про недостатню розробленість відповідних наукових проблем.

Судячи з поширеності різноманітних термінів всередині груп дидактичних понять, жодна з проблем дидактики не була в той час детально розробленою в плані понятійного апарату. Тільки проблема політехнічного навчання була предметом постійної уваги фахівців того часу (термін «політехнічне навчання» науковці й педагоги-практики використовували в назвах своїх публікацій 18 разів).

Серед усіх назв наукових робіт 50-х років, у яких розглядалися питання дидактики, найбільш інформативно та науково насиченими були назви публікацій В. Сухомлинського. Так, його статті цього періоду мали назви: «Відповідність методів навчання змісту і меті уроку», «Забезпечення наступності в навчанні», «Уроки заключного повторення і систематизації вивченого» та т.п.

Судячи з назв публікацій і дисертацій, найбільшу увагу фахівці того часу приділяли проблемам навчання в початковій школі – в назвах тринадцяти робіт присутні відповідні терміни. П'ять робіт присвячені навчанню у середніх класах, одна – у старших.

Характерним для публікацій того часу було використання термінів, пов'язаних з ідеологічними штампами: «підвищення ефективності», «ширше запроваджувати», «боротьба за успішність», «більше уваги», «боротьба за високий рівень», «ширше розгортати», «ширше запроваджувати» тощо.

У 60-ті роки ХХ століття науковці та практичні працівники використали у назвах публікацій і дисертацій 219 різноманітних термінів (див. табл. 1). Судячи з переліку назв наукових робіт, у 60-ті роки порівняно з 50-ми роками ХХ століття найбільш значні зрушення відбулися в розгляді проблеми методів навчання – кількість відповідних термінів у назвах робіт збільшилась з 11-ти до 34-х. Більш повною стала номенклатура методів навчання, розглянутих науковцями. Їх цікавили питання оцінювання знань, вибору методів навчання тощо.

Значні зрушення відбулися також у використанні в назвах робіт термінів, що відбивають загальнодидактичні поняття, їх кількість порівняно з 50-ми роками збільшилась з 13-ти до 35-ти. У назвах наукових публікацій частіше почали використовувати термін «дидактика», з'являється термін «закономірності», широко використовуються терміни, пов'язані з організацією експериментальної роботи, науковці починають розглядати процесуальні характеристики навчання. Все це свідчить про те, що дидактика все більше починає розвиватися як теоретична галузь педагогічної науки.

Помітно збільшилась у назвах публікацій і дисертацій і кількість термінів, пов'язаних із засобами навчання – з 10-ти у 50-ті роки до 31-го у 60-ті. Все більшу увагу фахівці почали приділяти технічним засобам навчання – телебаченню, кіно, діафільмам, навчаючим машинам, обчислювальним машинам.

у 60-ті роки ХХ століття в назвах робіт більш широко стали використовуватись терміни, пов'язані з завданнями навчання (їх загальна кількість – 51). Але частота використання в назвах робіт кожного з термінів, що входять в цю групу, як і в 50-ті роки, була незначною, що свідчить про недостатню глибину наукової розробленості відповідних наукових проблем.

Судячи з назв наукових робіт, тільки виробниче та програмоване навчання були предметом постійної уваги фахівців того часу (так, наприклад, термін «програмоване навчання» 14 разів було використано в назвах статей в «Радянській школі» та 3 рази – в назвах книг, опублікованих в 60-ті роки ХХ століття).

Більше уваги фахівці того часу приділяли проблемам навчання у початковій школі (13 разів відповідні терміни з'являлися в назвах робіт) та середніх класах (16 разів), старші класи згадуються у назвах шести робіт.

Незначною в назвах робіт залишалася кількість термінів, пов'язаних зі змістом навчання, що може свідчити про недостатню розробленість цієї проблеми в 60-ті роки ХХ століття.

У 70-ті роки ХХ століття науковці та практичні працівники освіти використали в назвах публікацій і дисертацій 285 різноманітних термінів (див. табл. 1). Причому, порівняно з попередніми роками зростання кількості термінів у більшості з окремих груп понять було незначним (див. табл. 1). Інтенсивність використання більшості з термінів також була незначною, виняток – терміни «навчальний процес», «проблеми навчання», «дидактичні основи», «технічні засоби навчання».

Порівняно з 60-ми роками, в 70-ті роки ХХ століття найбільш значні зрушення відбулися в розгляді завдань навчання (кількість відповід-

них термінів у назвах робіт збільшилась з 51-го до 84-х). 15 різних термінів у назвах статей, книг і дисертацій відбивали проблеми формування знань учнів, 20 – проблеми формування їхніх особистісних якостей, 26 – проблеми формування вмінь, 19 відбивали комплексні навчальні завдання. Але інтенсивність використання цих термінів була незначною (кожен із них зустрічався в назвах робіт по одному – два рази).

Судячи з назв публікацій і дисертацій, значну увагу автори статей, монографій, дисертацій 70-х років ХХ століття приділяли проблемі засобів навчання. Кількість у назвах публікацій термінів, пов'язаних зі змістом навчання, порівняно з попередніми роками, збільшилась, але автори робіт розглядали лише окремі локальні аспекти цієї проблеми.

У 80-ті роки ХХ століття науковці та педагоги-практики використали в назвах публікацій і дисертацій 376 різноманітних термінів (див. табл. 1).

У назвах робіт 80-х років збільшилась кількість термінів майже по всіх групах дидактичних понять, але інтенсивність використання більшості з термінів була незначною. Виняток – терміни «процес навчання», «принципи навчання», «міжпредметні зв'язки», «урок».

Судячи з назв робіт, у ці часи в дослідженні дидактичних проблем починає розповсюджуватися системний підхід, про що свідчать, наприклад, такі назви публікацій: «Науково-педагогічне обґрунтування системи трудового навчання...», «Проблема систематизації дидактичних принципів», «Системний підхід до аналізу методів навчання на уроці», «Побудова теоретичної моделі системи пізнавальних завдань», «Про науковий підхід до проблеми систематизації дидактичних принципів», «Особливості застосування системного підходу в процесі узагальнення та систематизації знань учнів» тощо.

Порівняно з 70-ми роками, у 80-ті роки ХХ століття не відбулося змін в кількості термінів у назвах публікацій і дисертацій, пов'язаних із завданнями навчання. З проблемою формування знань було пов'язано 11 термінів, з формуванням особистісних якостей – 26, з формуванням умінь – 30 термінів (тобто, дещо посилюється тенденція до переважної орієнтації досліджень на вирішення завдань формування вмінь учнів), 17 термінів у назвах публікацій і дисертацій відбивають комплексні навчальні завдання. Але інтенсивність використання всіх цих термінів була незначною.

Значно зросла в назвах робіт кількість термінів, пов'язаних зі змістом навчання. Проте, тільки деякі з цих робіт охоплювали найбільш значні та загальні теоретичні питання (побудова навчального матеріалу, структурування навча-

льного матеріалу, зміст навчального процесу).

У 80-ті роки ХХ століття широко розповсюджуються близькі за змістом терміни – «процес навчання», «навчальний процес», «педагогічний процес», «навчально-виховний процес»; «дидактичні основи», «наукові основи», «психолого-педагогічні основи», «методологічні основи», «організаційно-педагогічні основи». Це передбачає необхідність з'ясування особливостей тлумачення та використання відповідних понять.

У 80-ті роки ХХ століття в назвах публікацій і дисертацій починають розповсюджуватися терміни, пов'язані з інформатизацією навчального процесу.

Судячи з назв робіт, під час розгляду проблеми структури уроку увага науковців була зосереджена більшою мірою на питаннях контролю та оцінки знань, умінь, діяльності учнів.

У назвах робіт 80-х років автори використовували терміни, що відбивають різні види діяльності учнів: «навчальна», «пізнавальна», «репродуктивна», «творча». Але інтенсивність їх використання у назвах робіт була незначною.

Судячи з назв робіт, автори публікацій та дисертацій 80-х років ХХ століття, розглядаючи принципи навчання, найбільшу увагу приділяли принципам диференціації та індивідуалізації навчального процесу.

У 90-ті роки ХХ століття науковці та педагоги-практики використали в назвах публікацій і дисертацій 428 різноманітних термінів (див. табл. 1).

Аналіз цього переліку свідчить про те, що в 90-ті роки в назвах робіт значно збільшилась кількість термінів, пов'язаних із завданнями навчання, змістом навчання, типами шкіл, а також значно зросла інтенсивність використання в назвах публікацій і дисертацій таких термінів як «навчання», «навчальний процес», «навчальна діяльність», «дидактичні умови», «педагогічні умови», «урок». Починається інтенсивне використання таких термінів як «технологія навчання», «модульно-розвивальне навчання», що свідчить про поширення досліджень відповідної проблематики.

Судячи з назв публікацій та дисертацій, в 90-ті роки ХХ століття значно зросла увага науковців й освітян-практиків до дослідження проблем змісту освіти. Науковці розглядали такі актуальні проблеми як конструювання змісту навчання, інтеграція змісту навчання, зміст шкільного компоненту, різнорівневі навчальні програми, навчальні модулі, стандарти середньої освіти.

Широко розповсюджуються в назвах робіт 90-х років ХХ століття терміни, пов'язані з використанням групових форм організації навчання, і починається активне застосування термінів,

пов'язаних з комп'ютеризацією навчання, що відбиває процеси, притаманні освіті того часу.

Більше, ніж у два рази, збільшується використання в назвах робіт термінів, пов'язаних з типами освітніх установ та їхніх підрозділів. Це відповідає соціально-педагогічним особливостям розвитку освіти в Україні в 90-ті роки ХХ століття.

Результати аналізу назв публікацій і дисертацій другої половини ХХ століття свідчать про те, що термінологічний апарат дидактики розвивався в цей період поступово-еволюційно з певною активізацією цього процесу в 60-ті та в 90-ті роки.

Отримані факти не є підставою для глибоких змістовних висновків щодо особливостей розвитку дидактики в другій половині ХХ століття та його періодизації. Проте, описання цього розвитку на рівні кількісних показників щодо різноманітності педагогічних термінів та частоти їх використання в назвах наукових робіт дає змогу зробити припущення щодо змісту, характеру досліджень, концентрації інтересу науковців на тих чи інших проблемах в той чи інший відрізок часу. Остаточні висновки формуються на підставі традиційного якісного аналізу.

Поєднання кількісних і якісних методів аналізу масиву першоджерел є перспективною технологією історико-педагогічних досліджень і необхідною умовою забезпечення повноти й надійності його результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев Б. А. Анализ развития научных направлений методом «семантического спектра» / Б. А. Агеев, С. Б. Черноног, С. Б. Розуменко // Научно-техническая информация. Сер. 1. – М., 1990. – № 5. – С. 16–18.
2. Адаменко О. В. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття : монографія / О. В. Адаменко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 704 с.
3. Кабыща А. В. Наукометрический анализ структуры социологического знания (по базам данных ИНИОН) / А. В. Кабыща, М. Р. Тульчинский // СоцИс. – 1993. – № 4. – С. 38–45.
4. Хайтун С. Д. Наукометрия: Состояние и перспективы / С. Д. Хайтун. – М. : Наука, 1983. – 344 с.
5. Холтон Дж. Тематический анализ науки / Дж. Холтон. – М. : Наука, 1981. – 347 с.
6. Хайтун С. Д. Проблемы количественного анализа науки / С. Д. Хайтун. – М. : Наука, 1989. – 280 с.
7. Haitun S. D. Problems of quantitative analysis of scientific activities: Non-additivity of data / S. D. Haitun // Scientometrics. – 1986. – Vol. 10. – P. 3–16; P. 133–155.